

SABRİ F. ÜLGENER'DE OSMANLI TOPLUM YAPISININ ANALİZİ

(Sayfa 71-83)

Doktora Öğrencisi Burcu GEDİKLİ
Hacettepe Üniversitesi Sosyoloji Ana Bilim Dalı
Orcid: 0000-0002-5339-6366
burcuturkdogan@gmail.com

Doktora öğrencisi Mehmet Eren GEDİKLİ
Ankara Üniversitesi Sistematiik Felsefe ve Mantık Ana Bilim Dalı
Orcid: 0000-0002-6036-6683
erengedikli@gmail.com

Öz

İmparatorluk döneminin ardından duraklama ve gerileme devrine giren Osmanlı'nın bu durumu birçok düşünürü duraklamanın ve gerilemenin sebepleri üzerine düşünmeye ve bu sebeplerin ortadan kaldırılması için çözüm önerileri sunmaya sevk etmiştir. Sabri Fehmi Ülgener'de bu düşünürler arasında gerek toplumsal yapının gerekse iktisadi yapının analizi konularında ön plana çıkmış bir isimdir. Ülgener'in Osmanlı'nın Batı karşısında geri kalmışlığı konusundaki analizinin temelinde yer alan kavram "zihniyet analizidir." Buna göre Ülgener için Osmanlı'nın toplumsal ve iktisadi geri kalmışlığının ana nedeni Batı'ya nazaran sahip olduğu "zihniyet" farklılığıdır. Bu bağlamda Ülgener bu farklılıkları ortaya çıkarmak için Osmanlı toplumunu iktisadi, kültürel, sosyal, sosyo-psikolojik, dini ve hatta edebi yönden 'anlamaya' gayret ederek bir zihniyet analizi ortaya koymaya çalışmıştır. Bu makale boyunca Ülgener'in Osmanlı'nın toplumsal ve iktisadi yapısını nasıl çözümlendiği, gerilemenin sebeplerini nasıl belirlediği ve getirdiği çözüm önerileri serimlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sabri Ülgener, Zihniyet, Ortaçağlaşma, Çözülme Devri, İktisat

ANALYSIS OF THE SOCIAL STRUCTURE OF THE OTTOMAN EMPIRE IN SABRİ F. ÜLGENER

Abstract

This situation of the Ottoman Empire, which entered the period of decline after the imperial period, prompted many thinkers to think about the reasons for the decline and to offer solutions to eliminate these reasons. Among these thinkers, Sabri Fehmi Ülgener is a leading name thanks to the analysis of both the social structure and the economic structure. The concept that underlies Ülgener's analysis of the underdevelopment of the Ottoman Empire compared to the West is "mentality analysis." Therefore, for Ülgener, the main reason for the Ottoman social and economic underdevelopment is the difference in "mentality" compared to the West. In this context, Ülgener tried to present a mentality analysis by trying to 'understand' Ottoman society's economic, cultural, social, socio-psychological, religious and even literature in order to reveal these differences. Throughout this article, we explained Ülgener's understanding of the social and economic structure of the Ottoman Empire, the reasons for the Ottoman underdevelopment according to Ülgener, and the solutions that Ülgener suggested to overcome the Ottoman underdevelopment.

Keywords: Sabri Ülgener, Mentality, Medievalization, Decline of the Ottoman Empire, Economics.

Giriş

Bir düşünürün hayat hikayesine bakmak, onun görüşlerini tarihsel bağlamından alarak daha iyi anlamak bakımından önem arz etmektedir. Bu durum özellikle Sabri Fehmi Ülgener'in görüşlerini anlamak bakımından daha da mühimdir. Çünkü Ülgener'in çocukluğu Osmanlı döneminde gençlik yılları ise Cumhuriyet döneminde geçmiştir. Bunun yanı sıra anne ve baba tarafından farklı sosyo-kültürel yapılardan örnekler ile karşılaşmıştır. Başka bir deyişle düşünür Osmanlı'nın son döneminde geleneği temsil eden medrese ile yeniliklerin öncüsü bir kurum olan askeriyeden gelen aile yapıları ile hem dini hem batılı eğitim almış ve böylece düşüncelerini oluşturmuştur.

Akademik hayatına hukuk fakültesinde başlayan Ülgener, Fritz Neumark, Alexander Rüstow, J. A. Schumpeter, Gerhard Kessler, Werner Sombart, Karl Marx ve Max Weber gibi din ve iktisadi zihniyet arasındaki ilişkiye odaklanan düşünürler aracılığıyla din ile (İslam) iktisadi zihniyetin arasındaki ilişkiye odaklanmış ve hukuk alanından iktisat alanına geçerek yaşadığı iki farklı dünyanın (Osmanlı- Cumhuriyet) uzlaştırılma çabalarını, burada ortaya çıkan sorunlara çözüm bulma arayışını tüm eserlerinde ortaya koymuştur.

Ülgener, her yönüyle incelediği Osmanlı'nın iktisadi olarak neden geri kaldığı sorusunun çok boyutlu bir cevabını vermeye çalışmıştır. Burada tek nedenli olarak yapılan açıklamaların (neden İslam'dır.) aslında farklı veçheleri olan bir unsur olduğunu ve dini motiflerin her zaman ve her yerde iktisadi hayattan bir kopuşa neden olmadığını, tasavvufun içinde gelişen bir akımın bu zihniyeti yaydığını ortaya koymuştur. Bu yöntemi ile de Ülgener, tek nedenli açıklamalar yerine sosyolojik olaylara bakışta insan, kültür, iktisadi unsurlar gibi döneme egemen olan unsurların önemini bizlere sunmuştur.

1. Sabri Ülgener'in Yöntemi

Türk modernleşmesi ile başlayan süreçte düşünürler "Batı karşısında neden geri kaldık?" sorusu üzerinde uzun süren tartışmalar yürütmüşlerdir. Bu düşünürler arasındaki en önemli isimlerden biri olan Ülgener'in ise odak noktasında Osmanlı'nın tarihsel süreçte yaşadığı yapısal ve fikri dönüşümün içinde iktisadi gerileme ve bu iktisadi gerilemenin arkasında yatan toplumsal yapının analizi vardır. Sabri Ülgener bu analiz dahilinde çalışmalarında iki temel soruya yanıt arayacağını ifade etmiştir. Bu sorular; "Ortaçağ sonlarından itibaren iktisat ahlaki ve zihniyeti kültür tarihimize akisleri ile nasıl bir çehreye sahiptir?" ve "Din dahil olmak üzere asırlarca bu zihniyeti besleyen, yayılışına katkı sağlayan etkenler nelerdir?" (Ülgener, 2006: 9). Ancak Ülgener'in Osmanlı toplum yapısına dair analizlerini detaylandırmadan önce Ülgener'in bu analizleri gerçekleştirirken kullanmış olduğu yöntemin temel niteliklerine değinmek Ülgener'in analizinin anlaşılabilirliğini artırması açısından faydalı olacaktır.

Bu bağlamda Ülgener için Osmanlı'nın çöküşünü hazırlayan en önemli sebeplerden bir tanesi iktisadi gerileme olduğu için bu alandaki bir zihniyet analizi çöküşü hazırlayan nedenin açıklanması açısından önemlidir. Düşünür, Weber'in modern kapitalizm üzerine yapmış olduğu analizleri de dikkate alarak¹ Osmanlı toplumsal yapısında iktisadi ilerlemenin neden gerçekleşemediğini bu zihniyet analizi temelinde açıklamaya çalışmıştır. Bu nedenle Ülgener'in yönteminin ilk göze çarpan özelliğinin Weberci anlamacı yönteme benzer bir şekilde iktisadi yapının daha geniş planda zihniyet analizi çerçevesinde incelenmesi olduğu ifade edilebilir. Bu noktadan hareketle Ülgener'in zihniyet analizinde konulara genel bir bakış açısı çizerek başladığı ve ardından o konuya yönelik özel örneklere değindiği ya da konu ile ilgili özel bir noktaya temas ettiği görülmektedir. Diğer bir deyişle Ülgener'in iktisadi hayat ile toplumsal yapı arasında olduğunu düşündüğü bağı inceleme yöntemi soyuttan somuta, genelden özele doğrudur. Ülgener yapmış olduğu zihniyet araştırmasının planını öncelikle

¹ Hiç kuşkusuz Ülgener'in etkilendiği isimleri Weber ile sınırlamak mümkün olmamakla beraber bilhassa Weber'in anlamacı sosyolojisinden bolca etkilendiği söylenebilir. Makalenin kapsamını aşacağı için burada başta Weber olmak üzere diğer düşünürlerin ilişkisine değinilmemiştir. Bu konu için bkz.: Özkiraz, 2000, s. 85-94.

çağın ahlak ve zihniyetine dair bir taslak oluşturmak ardından ise o zihniyetin ortaya çıkmasında etkisi olan değişik faktörlerin ve tabakaların yerini tespit etme olarak belirlemiştir (Ülgener, 2006: 6).

Ülgener, klasik iktisat yaklaşımlarının gerçek hayatın çeşitliliğini anlamada yeterli olamayacağını ifade etmektedir. Klasik iktisatçıların meta, para, sermaye gibi konularda insanı soyutlaması gerçek hayatın çeşitliliğinin anlaşılmasına neden olmaktadır. Bu durum ise iktisadi analizlerin zayıf noktasını oluşturmaktadır. İnsan matematiksel bağlantılara ruh ve mana veren, onları canlandıran bir varlıktır. Buna ek olarak Ülgener'e göre iktisadi analizlere insan unsurunu dahil etmenin bir diğer gerekliliği ise aynı usullerin ve teknolojilerin her yerde aynı sonuçları vermemesidir. Bu durum bizlere kullanılan usul ve aletlerden ziyade insan faktörünün önemini göstermektedir (Ülgener, 2006b: 7). İktisat fizikten farklı olarak direkt insanla ilişkili olmasından dolayı mutlaka insan faktörünü de ele almalıdır (Ülgener, 2006c: 19-20). Ülgener'e göre gerçek hayat, dış unsurlarının yanı sıra ancak derinliğinde bulunan duyuş ve inanışlar dünyasının görülmesi ile en iyi şekilde anlaşılacaktır (Ülgener, 2006: 4). Bu fikir Ülgener'i şekil ve madde yığını altında bulunan esas unsuru yani ruh ve zihniyet dünyasını araştırmaya yöneltmiştir. *İktisadi yaşayış, yalnız dış verilerin bir araya gelişinden ibaret bir madde dünyası değildir. Bütün o yığınların altında ve gerisinde kendine has tavır ve davranışları ile insan gerçeği yatar* (Ülgener, 2006: 5).

Ruh ve zihniyet dünyasının araştırılması insanı bir homo economicus gibi gören anlayışların aksine irade sahibi bir insanın zihniyet özelliklerinin tespitini gerektirmektedir. Bu noktada Ülgener, insan davranışının sadece ekonomik faktörlerle açıklanamayacak kadar karmaşık bir yapıya sahip olduğunun fark edilmesi gerektiğini birçok faktörün yanı sıra özellikle manevi-dini faktörlerin de etkisinin hesaba katılması gerektiğini belirtmektedir. Ayrıca ona göre iktisadın insanla son derece yakın bir ilişki içerisinde olması nedeniyle iktisadi araştırmalarda insanın his ve istekleri, değer ve tercih ölçülerinin yani insanın öz, mana tarafının da dikkate alınması gerekmektedir ki ancak böyle bir yöntem ile iktisadi durumlar, olgular hakkında derinlemesine ve doğru bilgiler elde edilebilir (Ülgener, 2006: 7; Ülgener, 2006a: 25, 29; Ülgener, 2006b: 12-13; Ülgener, 2006c: 19-20). Bu minvalde Ülgener metodu ile ilgili olarak yaptığı uyarılara bir yenisini daha ekleyerek doğa bilimlerinde olduğu gibi tek kanallı sebep-sonuç ilişkisinden ziyade iktisat-toplum ilişkisinde toplu ve derinlemesine bir ilişkinin, karşılıklılığın hatta yan yanalığın olduğu bir etkileşimi esas aldığını belirtmektedir (Ülgener, 2006: 11; 2006b: 19). *Etkinlerin zincirleme bağlantısında hangisine sebep, hangilerine sonuç diyebileceğiz? Gidiş hangi halkadan öbürüne? Kesin olarak bilinmiyor ve hiçbir zaman bilinemeyecektir. Bir adım evvel sebep dediğimiz şimdi kendinden öncekilere bağlantısı ile sonuç sıfatını takınıyor* (Ülgener, 2006a: 140).

Ülgener'in kendi metodu ile ilgili değindiği bir diğer nokta ise iktisadi incelemesinin temelini koyduğu ahlak ve zihniyetin iklim, nüfus, din, politika ve daha pek çok faktörün etkisinde olduğunun farkında olduğu ancak çalışmasını yalnızca dinin etkisi bağlamında sınırlandırdığıdır. Çünkü Ülgener'e göre her büyük ahlak sisteminde ve hiç kuşkusuz Orta çağ ahlak sisteminin de temelinde din ve ilahiyat insan yaşayışını belirleyen temel saik olduğu için 'dinin ruhu' toplumun diğer tüm alanlarında (bilhassa Orta çağ toplumlarında) belirleyici unsur olarak kendini hissettirir. Dolayısıyla Ülgener'e göre iktisat da insanın toplumsal davranış biçimlerinden biri olduğu için dinin merkezi belirleyici etkisi altındadır (Ülgener, 2006a: 7-8, 28, 58; 2006c: 20) ve bu nedenle din faktörünün metodik bakımdan öncelenmesi ya da merkeze koyulması bir zorunluluktur.

Geçmişte kalmış bir çağın aynı şekilde yaşama imkanına sahip olarak incelenemeyeceğinin farkında olan Ülgener çağı, insanını ve zihniyetini tahlil edebilmenin en iyi yolunun çağın sanat ürünleri özellikle edebiyat ürünlerine bakmak olduğunu ifade etmektedir. Çünkü edebiyat düşünürüne göre sosyo-kültürel kişiliğimizin söz ve yazı halinde bir dışavurumdur. Sanat ve zihniyet ilişkisinde, sanatın zihniyet dünyasını açıklamada iki rolü üzerinde duran Ülgener'e göre bunlardan biri şekillendirici diğeri ise tanıtıcı rolüdür (Ülgener, 2006b: 22; 2006: 10-11). Ancak düşünür ahlak kitaplarından ziyade daha geniş bir kitleye hitap eden nasihatnamelere, pendnamelere, mesnevilere, divanlara, destanlara ve hikayelere başvuracağını ifade etmektedir (Ülgener, 2006: 10; 2006a: 152). Bu eserler belli bir gruba hitap eden, şeri kuralların yazıldığı eserler değil geniş bir kesime hitap edecek eserler olmasından dolayı tercih edilmiştir. Çünkü ağır bir felsefi yaklaşımın havada bıraktığı bilgiyi basit bir pendname kolaylıkla halk idrakine yerleştirmekte, günlük davranışlarımızı, alışkanlıklarımızı etkilemektedir. Buna ek olarak Ülgener'e göre halk edebiyatı, genel olaylara, şahıslara bağlı kaldığı için toplumun zihniyetini kavramada uygun araçlar değildir. Ama klasik edebiyatta toplumun yaşamına, yaşam felsefesine dair birçok unsuru barındırabilmektedir Ülgener, 2006b; 23, 31).

Metodik bakımdan Ülgener'in üzerinde durduğu bir diğer önemli nokta ise ayet, hadis ve dini kaynakların toplumsal yapının nasıl şekillendiği konusunda referans alınabilirliğidir ki bu sebeple Ülgener bir çok kez ayet ve hadislerden örnekler vererek iktisadi zihniyet analizini temellendirme yoluna gitmiştir. Ülgener'in bu bağlamda üzerinde önemle durduğu bir noktanın da altı çizilmelidir ki Ülgener'e göre Weber'in İslam ve Kapitalizm arasında kurduğu ilişki tek yanlıdır. Buna göre Weber'in İslam yorumu, İslam dininin doğası gereği kalvinizmden farklı olarak birikim ve değer yaratmaktan ziyade tüketim ekonomisine dayalı olduğudur. Weber bu düşünceleri çeşitli ayet, hadis ve diğer dini kaynaklara başvurarak temellendirmiştir. Ülgener'e göre ise Weber'in İslam'a dair iddiasını temellendirme biçimi yetersizdir. Çünkü ona göre aynı kaynaklar içinde İslam'ın birikim ve değer yaratma merkezli bir din olduğu da çıkarılabilir. Bu sebeple Ülgener İslam söz konusu olduğunda iktisat ile din arasında kurulacak bağın tek yanlı, tek düzey olmadığını ifade etmektedir (Ülgener, 2006a "İslam, Tasavvuf ve İktisat Ahlakı" adlı bölüm).

2.Sabri Ülgener'in Kullandığı Temel Kavramlar

Düşünür çalışmalarına ilk iş olarak kavramlarını izah ile başlamaktadır. Bu kavramlardan ilki *zihniyettir*. Ülgener'e göre zihniyet; bulunulan yolda benimsenmiş değer hükümlerinin haklılığına hem kendini hem de başkalarını inandırmak için çoğu zaman ezbere tekrarlanmış olan kaide ve kuralların toplamıdır (Ülgener, 2006b: 14). Ülgener, zihniyetin belli bir grubun çıkar ve ideallerini gerçekleştirmek için ileri sürdükleri fikirlerden başka bir deyişle ideolojiden farklı olduğunu ifade etmektedir. Bu noktadan hareketle "zihniyet, uzun asırların üst üste yığıldığı ve muayyen zümrelerin şahsi arzu ve iradelerinden müstakil olarak şuuraltında tamamıyla insiyaki hale getirdiği fikirlerin heyeti umumiyesidir" (Ülgener, 2006c: 27). Zihniyet özellikle de iktisat zihniyeti yalnız içe dönük bir his ve duygu aleminden ibaret değildir. Aksine kişilerin davranışlarında sürdürdükleri değer ve inançların toplamı yani belli bir yaşama ve davranış biçimine dönüşmüş halidir (Ülgener, 2006: 17).

Bir diğer kavram *iktisat ahlakıdır*. *İktisat ahlakı, gündelik tavır ve davranışlarımız üzerine doğru ve yanlış gibi yargılayıcı değer hükümlerinin söz ve deyim halinde ifadelendirilmesidir* (Ülgener, 2006a: 19). Dolayısıyla iktisat ahlakı belli bir hareket kuralının yerine göre takipçi yerine göre ise emredici bir unsur olarak davranışlarımızın üzerinde ve karşısında konumlanmaktadır (Ülgener, 2006b: 17). Ayrıca Ülgener, iktisat ahlakının ne hukuk ve şeriat hükümleri gibi kitabi kaideler ne de din ulemasının farklı görüş ve içtihatları olduğunu aksine insanların gündelik yaşamlarında pratik değer ve tercih ölçülerine yönelik telkin ve motifler toplamı olduğunu ifade etmektedir. İktisat ahlakı kavramı tek ve dağınık gruplardan ziyade geniş ve yaygın bir çevreyi muhatap almaktadır (Ülgener, 2006a: 21).

Bu tanımlamaların sonucunda zihniyetin davranışlar ile ilişkili olduğu ahlakın ise davranışların karşısında yer aldığı ve en temelde olması gerekenleri belirleyen bir yapıda olduğu görülmektedir. Ülgener, her ne kadar kavramların anlamları bağlamında bir ayırım yapmış olsa da bu ayırımın her zaman net bir görüntü çizmeyeceğinin de bilincindedir. Düşünür iktisat ahlakı ve iktisat zihniyeti kavramları ile oluşturmuş olduğu ayırım neticesinde kültürümüzün alttan üste kaderini belirleyecek olan ikili bir tabakalaşmanın da bu kavramlar neticesinde ortaya çıkacağını ifade etmektedir (Ülgener, 2006: 17).

Altta temel değerleri ve politik yapısı ile ortaçağlaşmış bir dünyanın iktisat ahlakı ve zamanla onun üstüne gelip yerleşecek olan ikinci bir tabaka çözülme devri zihniyettir.

Birinin normatif yapısı üstünde öbürünün yaşanan gerçeği birbirine kâh ters düşerek, kâh bütünleşerek insanımızın tarih akışı içinde yüz çizgilerini şekillendirmiş ve göz önüne sermiş olacaktır (Ülgener, 2006: 18).

Sonuç olarak ahlak ve zihniyet zaman zaman örtüşmekte çoğunlukla ise birbirlerinden ayrılmaktadırlar. Çünkü olması gereken yani iktisat ahlakı ile olan yani iktisat zihniyeti arasında zemin ve zamana göre derin ayrılıklar ortaya çıkabilmektedir. Ancak Ülgener bu farkların yalnızca bizim dünyamızda değil Batı dünyasında da mevcut olduğunu kilise ahlakının kanaatkarlığına sert bir karşı çıkışta bulunan dinamik zihniyet örneği ile okuyucuya göstermektedir (Ülgener, 2006: 121-122).

Ülgener'in kullanmış olduğu bir diğer kavram ise *çözülme devridir*. Düşünür bu kavramı Osmanlı'nın duraklama ya da gerileme dönemini anlatmak için değil Osmanlı'nın da sınırlarını aşan bir durumu ifade etmek için kullanmaktadır. Temel olarak 15 ve 16. yy. da coğrafi keşifler ile ticaret yollarının Akdeniz'den Atlantik'e kaymış olması ve bunun neticesinde yeni ticaret yollarının oluşturulamaması tüm Şark bölgesinde önce ağır ama ardından hızlı bir şekilde bir alçalma dönemini beraberinde getirmiştir (Ülgener, 2006: 18; 2006a: 3).

Ülgener'in ele aldığı ana temalardan biri de *Ortaçağlaşma* kavramı ile ifadesini bulmaktadır. Düşünürün bu kavramı katı ve değişmez bir tabir olan Ortaçağ yerine bir hareket ve değişimi ifade etmek için özellikle kullandığı görülmektedir. Ortaçağlaşma eskilere dönüşü ifade eden bir yaşayış tarzı anlamına gelen bir soyutlamadır (Ülgener, 2006: 19-21). Ortaçağlaşmanın dışsal özellikleri toprak mülkiyeti ve toprağa dayalı bir iktidar dağılımı ile siyasi-politik; servetin toprağa dayalı olması nedeniyle para ve menkul değerlerin ikinci planda kalan rolü, şehir dışında ve etrafında tarım, şehir içinde çarşı esnafı ve loncaları ile iktisadi-mali; ağılık ve eşrafılık ruhu, asıl, nesep iddiası, hareketsizlik içinde lonca ahlakı ve meslek anlayışı ile hayat anlayışı ve son olarak ise dinden doğan mistik bir havanın birleşimi ile tarif edilebilir. Osmanlı'da gerileme ile birlikte bu değerlere bir geri dönüş görülmüştür. Osmanlı'da Ortaçağlaşma zihniyette olduğu kadar hiçbir alanda kendini güçlü bir şekilde hissettirmemiştir (Ülgener, 2006: 20-23). Düşünürün bu temel kavramları çerçevesinde şimdi Osmanlı toplum yapısının analizine çalışılacaktır.

3.Osmanlı Toplum Yapısı

Osmanlı toplum yapısına geçmeden evvel bu toplum yapısını oluşturan birkaç ana noktaya değinmek gerekmektedir. Bu ana noktalar daha çok teorik denebilecek veçhe üzerinedir.

Genel olarak iktisadi faaliyet, insanla madde, çevre ve zaman arasındaki çok yönlü ilişkilerin bir toplamıdır. İnsanın bu unsurlarla olan ilişkisi dünyaya bakış açısını yansıtmaktadır. Ahlak normlarının da bir düzen getirmeye çalıştığı ve bu nedenle "Maddi eşyaya ne ölçüde yaklaşılmalı?", "Çevre ile ilişkinin derecesi ne olmalı?", "Bugünden geleceğe hangi mesafede uzanılmalı?" soruları dünyaya yaklaşma ya da dünyadan uzaklaşma ile ilgili sorular sorduğu görülmektedir (Ülgener, 2006a: 32).

Büyük dinler bir selamete ulaşmanın bu sorulara belli cevaplar verme ya da dünya karşısında belli bir tavır alma ile mümkün olacağını fark etmişlerdir ve bunun sonucunda dünyaya iki bakış açısı ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri dünyayı maddi varlığı ile toptan inkâr etme başka bir deyişle *masivayı* yani Tanrı'dan başka her şeyi zihninden silerek sadece Tanrı'ya yönelmedir. Diğerisi ise madde tarafını gözetmesine rağmen sadece insanı Tanrı'dan uzaklaştıracak yönlerini reddetmedir. Dünyaya bu iki bakış açısı dünya karşısında insanların nasıl bir sorumluluk sahibi olması gerektiğini ortaya çıkarmaktadır. Bu iki uç noktadan birine göre dünyada iyilik de kötülük de bulunmakta, insan Tanrı'nın işine karışmadan içe dönük bir huzur ile yaşamın sonuna hazırlanmalıdır. Diğerine göre ise dünyada iyilik de kötülük de bulunmaktadır ve insan bunları kabullenip Tanrı için çalışmalıdır. Bu durumlardan birini kabul etme sonucunda ise iki insan tipi zuhur etmektedir. Bunlardan birisi içe dönük, münzevi bir tip iken diğeri iş ve vazife insanıdır (Ülgener, 2006a: 31-35).

Şark dünyasına yönelik olarak yapılan yorumlarda her zaman birinci tip insanın görüldüğü ve bunun nedeninin ise İslam olduğunu ifade eden birçok tarihçi ve düşünür bu noktada Ülgener itiraz etmektedir. Çünkü ona göre İslam öncelikle ticaretin hâkim unsur olduğu bir şehirli dindir. Bu nedenle İslam dünyayı, eşyayı madde yönü ile insandan uzak tutmayı hiçbir zaman öğütlememiştir. İslam'da uzak durulması gereken madde değil insanın madde ile ilgili niyetleridir. Yani İslam, iktisadi faaliyet ile ilgili daha önce ifade edilmiş madde boyutunu kişinin nefsinin ele geçirilmediği desteklemiştir. Çevre ile ilgili olarak küçük bir topluluk halinde kalmak yerine yayılmanın gerekliliğini bildirmiştir. Zaman boyutu ile ilgili ise gelecek için bir miktar da olsa birikim yapılmasını öğütlemiştir. Dolayısıyla Ülgener'e göre İslam'ın iktisadi geri kalmışlığımıza bir neden olarak gösterilmesi doğru değildir. Ancak düşünür dinin yayılma esnasında birçok farklı düşünce ve inançla karşılaştığını ve bunları kendi içine katıp erittiğini ve dolayısıyla İslam'ın gelişmesinde yayıldığı coğrafya, mensuplarının etnik ve mahalli karakterleri gibi özelliklerinden ayrı düşünülmemeyeceğini ifade etmiştir. Ancak din her ne kadar bu farklı unsurları bünyesinde eritmiş olsa ve kitabi taraflarını bozulmadan sürdürse de

toplumun farklı katmanlarında bu farklı köklerden gelen eğilimler destek bulmaya başlamıştır. Özellikle Emeviler'in gösterişçi dünya saltanatları, Suriye, Babil ve Mısır'da Hristiyanlık ile karşılaşmalar, zikir ve tevekkül anlayışındaki farklılıklar neticesinde toplumda, toplumun tabakalarında bir içe dönüş, kapanma yaşanmıştır. Bunlara ek olarak din kurallarının yığınların anlayabileceği düzeyin üzerinde konuşulması, tartışılması ikinci bir tabaka olarak, *kütleye* özel, onun rahatlıkla anlayabileceği bir inanç türünün ortaya çıkmasına neden olmuştur (Ülgener, 2006a: 67-70, 89).

Ülgener'e göre Orta Asya ve kısmen Hind- İnan karışımı inançların İslami unsurlarla karışması, Sünni ulemanın iktidarına karşı bir protestonun başlaması ve Moğol istilalarının yerinden ettiği kütlenin bir huzur ve güven ortamına kavuşmasını sağlayan en güçlü akım tasavvuf olmuştur. Tasavvufun insanların duygularına hitap eden sesleniş, şeri kuralların anlaşılabilirliğinden uzaklığı karşısında insanlar nezdinde ilgi görmüştür. Tasavvuf temel ilkesi olan ayrılık gayrılığın kaldırılarak Tanrı katında nefsinin yok etmenin kişinin maddi, nefsanî ilişkilerinden uzak durarak gerçekleşeceğini öğütlemesi de doğal olarak kabul görmüştür. Bunun sonucunda ise bağımlılığın, teslimiyet anlayışının egemen olması, Tanrı'ya ulaşmanın özel bir çaba gerektirmesi neticesinde şeyhe, pire ihtiyaç duyulması, bunların sonucunda tarikatların ortaya çıkması ve tarikatların güçlü bir biz duygusu yarattığı görülmüştür (Ülgener, 2006a: 91-93).

Tüm bunlar Ülgener'in bir ideal tip olarak sunduğu kapitalist insandan farklı prekapitalist insan tipini ortaya çıkarmaktadır. Prekapitalist insan, maddi eşyaya mübadele değerinden ziyade tüketim ve gösteriş aracı olarak bir yakınlık duymakta, dar bir cemaat çevresi ile sınırlı kalmakta ve uzak geleceğe kapalı, bugün'ü değerlendiren bir zaman şuuruna sahiptir. Dolayısıyla İslam'ın ilk dönem iktisadi faaliyette insanla madde, çevre ve zaman için belirlemiş olduğu çerçeveden tamamen farklı bir durum ortaya çıkmıştır (Ülgener, 2006a: 28-31; Ülgener, 2006b: 73-77). Bu noktaya kadar ifade edilmiş olan açıklamalar Osmanlı toplum yapısının temellerini oluşturan zihniyetin, unsurların genel bir çerçevesini sunmaktadır. Bu açıklamalar ışığında ise şimdi Osmanlı toplum yapısının daha görünür olan noktalarına değinmekte yarar vardır.

Osmanlı toplumu taşra ve merkez olarak ikili bir yapıdadır. Taşra, değer ölçüleri ve kuruluşları ile feodal bir özellik sergilemekte ve yükselmek isteyenlerin soyluluk, asıl ve nesebi temele aldıkları yani soyunu bir uluya, pire bağlama görülmektedir². Bunun yanı sıra eşraf, ayan, tarikat karışımı yarı feodal yarı mistik bir üst sınıf vardır. Merkez ise altlı üstlü toplum katları ile bürokratikleşme yolundadır, yükselmek isteyenler nüfuz, göze girme, evlilik de dahil olmak üzere çeşitli şekillerde üst sınıftaki kişilerle bağlanma esas unsurdur ve iktidarda yer ve zamana göre kaftanlı ve kürklü; apoletli bürokratlar vardır (Ülgener, 2006b: 33-35).

Ayrıca Ülgener, Osmanlı'nın Ortaçağlaşmış toplumunda görülen üç toplumsal tabakadan bahsetmektedir. Bunlar ümera, ulema ve fukaradır. Ülgener, ümera ve ulemanın emir adı altında birleştirilerek iki temel toplumsal sınıftan bahsetmenin mümkün olduğunu ifade etmiştir. Üst tabakada siyasal iktidar sahipleri; ordu ve idare erkanı; has sahipleri ve türlü isimler altında vazifeli olanlarla ruhani sınıf bulunmaktadır. Orta ve aşağı tabakalarda idari ve askeri teşkilatın orta ve vazife esbabı; küçük memur ve müstahdem; tekke ve zaviyelerin

² H. Bayram Kaçmazoğlu (1995: 124), Osmanlı toplumunun; temel toplum yapısı, diğer toplum biçimlerinden farklılıklarının olup olmadığı ve üretim ilişkilerinin açıklamada, tarihsel süreçte pek çok farklı yaklaşımın görüldüğünü ifade etmiş ve bunları dört görüşe indirgemıştır. Osmanlı toplum yapısını;

- I) Kendine özgü yapıda (bilhassa Batı toplum yapısından farklı) olduğunu ifade eden görüş,
- II) Feodalizm kavramı ile açıklayan görüş,
- III) Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT) kavramı ile açıklayan görüş,
- IV) Pre-kapitalist kavramı ile açıklayan görüştür.

Yazının da temel konusu olan Ülgener'de, Ahmet Güner Sayar (1998: 369)'ın da belirtmiş olduğu gibi yeni kurulmakta olan Türkiye Cumhuriyeti'nin nereden geldiğine yönelik araştırmalarda bulunmuştur. Ülgener, bu temelde Osmanlı toplum yapısının kendine özgü bir yapıya sahip olduğunu vurgulamaktadır. Çalışmalarında feodal kavramını kullanmakla birlikte esas olarak tarihsel zihniyet farklılaşması temeline Osmanlı ve Batı'nın farklılığını, farklı gelişim aşamalarından geçtiklerini ifade etmekte ve Osmanlı toplum yapısında hatta şehirlerde ve bürokrasi de dahi feodal zihniyetin var olduğunu ortaya koymaktadır. Başka bir deyişle, Ülgener, Osmanlı'nın feodal bir toplum olarak tanımlanmasını değil böyle bir zihniyetin varlığının analizini gerçekleştirmiştir. Ülgener'e göre feodal zihniyeti yansıtan temel özellikler ise yazıda da vurgulanmış olduğu üzere toprağa dayalılığın, hantallığın, servet ve gösteriş merakının temel değerler olarak benimsenmesidir. Bu değerleri, zihniyet temeline ortaya koymanın ardından ise kendine özgü bir yapıya sahip olan toplumsal yapımızın yine kendi kültür ve geleneklerimize yabancı olmayacak şekilde değerler üretmesi gerektiğini ifade etmiştir. Buna ek olarak, ekonomik anlamda ilerlemenin temel umdelerinin ise gelişen ülkelerden alınabileceğini ifade etmiştir. Bu noktada Ülgener'in düşüncelerini netleştirmek için Mehmet Fuat Köprülü (1890-1966)'nın benzer düşüncelerini de hatırlatmak yerinde olacaktır. Köprülü'nün yazılarında da Osmanlı toplum yapısının kendine özgü bir yanı olduğuna dair emareler görülmektedir. Köprülü'de yapılmaya çalışılan yeniliklerin taklitçilik seviyesinde kalmamasını eleştirmekte, ilmi olanı diğer toplumlardan almakla birlikte milli bir mefkureye sahip olma, kendi değer, kültür ve geleneklerimize uygun milli bir şahsiyete sahip olmamızın gerekliliğini vurgulamaktadır (Asılsoy, 2008: 201-210, 213-217).

mürüd halkaları; esnaf ve zanaatkarlar; yerleşik veya gezginci ticaret erbabı; ziraatçı; toprak işçileri bulunmaktadır (Ülgener, 2006: 29-31).

Ülgener “Zihniyet ve Din” adlı eserinde üst ve alt farkının kişilerin manevi telkinleri almalarındaki farklılıklardan kaynaklandığını, dolayısıyla kütle olarak ifade ettiği grubun sosyal tabakanın altında olanları değil yüksek dozdaki iddiaları alıp sindirmede yeterli yeteneği olmayanlar olduğunu belirtmiştir. Buna ek olarak üst ve alt arasında görülen farklılıklar İslam’ın içerisinde tasavvufun etkisini arttırması ile derinleşmiştir (Ülgener, 2006a: 38-40).

Ülgener, üst ve orta sınıfların ahlak anlayışlarında köken ve saikler bağlamında benzerlik ve farklılıkların olduğunu ifade etmektedir. Ortaçağ’ın temel hayat anlayışı maddeleşmemiş (kâr amacı gütmeyen bir yaşam biçimi) başka bir deyişle gündelik hayatın iktisadi düşüncenin dışındaki saikler tarafından belirlendiği bir dünya görüşüne dayanmaktadır. Bu hayat anlayışı üst sınıfların yanı sıra iktisadi faaliyete en fazla sahip olması gereken orta sınıflarda dahi görülmektedir. Toplumsal tabakaların tümünde iktisadi faaliyetlerin önemsenmediği bir nevi iktisadi işlere sırt çevrildiği görülmektedir. Üst sınıflar servet ve altın tutkusunun en fazla gördüğü sınıf olmasına rağmen ağalık, efendilik şuuru neticesinde günlük iktisadi kaygıların uzağında durmaktadırlar. Bu sınıfta bulunanlar açısından zenginleşmek aslında servetin arttırılması için değil siyasi hayatta itibar kazanmak, saltanat sahibi olmak, nam ve nişan kazanmak için önemlidir. Mal ve para ancak bunları sağladıkları ölçüde önemli görülmektedir. Orta sınıflarda özellikle ticaret ve sanat erbabında da yine iktisadi kaygılardan uzak bir anlayışla hareket edildiği görülmektedir. Bir tüccarın sahip olması gereken rasyonel özelliklerin (düzenli defter tutma, kâr olasılığını hesaba katarak faaliyete bulunma vs.) aksine yeni yerler görmenin, beklenmedik servetlere kavuşmanın daha ağır bastığı görülmektedir. Özellikle bir sanat ve meslek grubu olan Ahiler birçok farklı saik neticesinde iktisadi vasıflardan ziyade dini, politik, içtimai unsurlarla kendilerini tanıtmışlardır. Her ne kadar sınıflar arasında maddeleşmemiş, iktisadi faaliyetten mümkün olduğunca uzak bir hayat anlayışına sahip olmaları bakımından benzerlik olsa da hareket ettikleri saiklerin farklılıkları dikkate değerdir. Din ve tasavvuf ahlakının etkisinde olan esnaf ve loncanın ibadetlerine çokça zaman ayırmak için kanaatkarlığa sahip olduğu görülmektedir. Üst sınıflarda ise sayısız nimete sahip olmaktan kaynaklı olarak rızık için telaşlanmanın olumsuzlanması, kanaatkarlığın esas unsur olması söz konusudur. Bir diğer örnek de geleneklere bağlılıkta karşımıza çıkmaktadır. Ülgener’e göre orta sınıflar birlik ve beraberliklerini dış unsurlara karşı korumak için pir veya aziz etrafında birleşerek geleneklerini korumaktadırlar. Üst sınıflar ise alt sınıfların üst mevkilere çıkmasını engellemek için geleneklerini korumaktadırlar (Ülgener, 2006: 60-68, 118-120).

Dolayısıyla Ortaçağ’ın ideal hayat anlayışı olan ferdin maddeye karşı mesafeli duruşu, sakin ve kanaatkar bir yaşam anlayışı tüm sınıflarda kendisini göstermektedir. Ortaçağ’ın ahlak anlayışında iktisadi faaliyetin mekânsal ve zamansal anlamda bir sınırlamaya tabi tutulduğu görülmektedir. Özellikle lonca gruplarında içe kapalı bir sistemin olması, bu gruplar dışındaki unsurlar ile ilişkilerin mümkün olduğunca azaltılması, zamansal anlamda ise belki de iktisadi anlayışın temeli denebilecek yarını düşünmenin olmaması görülmektedir. Yarını, geleceği düşünmemenin sebepleri arasında çeşitlenmemiş ihtiyaçların olması, basit bir üretim tekniğinin olması ve uzun vadeli hesaplar yapamayacak kadar emniyetsiz bir ortamın olması sayılabilir. Hayatın manevi yönünün önemli olduğu bir toplumsal ortamda maddi kısım için harcanacak enerji doğal olarak olumlu karşılanmayacak ve neticesinde bugünün ihtiyaçlarını karşılama ile yetinilecektir (Ülgener, 2006: 76-81).

Ortaçağ ahlakının temeli olan sakin, durgun ve kanaatkar yaşam anlayışı işbölümü ve hatta üretim tarzı ve tekniğinde dahi yansımaları bulmaktadır (Ülgener, 2006: 100-107). Bu yaşam anlayışının yanı sıra otorite ve hiyerarşi de bu toplumsal yapıda önemli unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Meslek ve sanat hayatının her aşamasında alttan üste bağlılık zorunlu bir unsur olarak göze çarpmaktadır. Böylece bir ürünün üretilmesi sürecinde katıyen akıl ve zeka işletilmesine dayalı bir sistem görülmemektedir. Bu da Ortaçağ ahlakında bir diğer önemli nokta olarak ele alınabilecek ve sadece meslekler ile sınırlı kalmayarak hayatın tüm alanlarına yansıyan bir teslimiyet anlayışını ortaya çıkarmaktadır. Bütün bir toplumsal yapıda bu teslimiyet anlayışının tüm faaliyetlere yansıdığını görmek mümkün olmaktadır (Ülgener, 2006: 109-115).

Ortaçağ ahlakının hakim olduğu bu gelenekçi toplumlarda dinamizmin hiçbir şekilde olmadığı, tam bir hareketsizliğin hüküm sürdüğü zannedilmemelidir. Özellikle bu tür toplumlarda hareketliliğin işgücü çerçevesinde gerçekleştiği görülebilmektedir. Köyden kente, az gelişmiş yerlerden daha gelişmiş yerlere doğru yaşanan hareketlilik zaman zaman gereğinden fazla da olabilmektedir. Bunun yanı sıra bu toplumlarda görülen kanaatkarlığın da romantik bir şekilde ele alınıp insanların her türlü kazanç arzusundan kendilerini uzak tuttukları gibi yanlış düşüncelere kapılmamalıdır. Çünkü gelenekçi ya da prekapitalist olarak da ifade

edebileceğimiz bu toplumlarda kazanma arzusu zaman zaman normal olmayan yollardan yani soygun, sömürme ya da define arayıcılığıyla doyurulmaya çalışılmaktadır. Buradaki ana sorun ise toplum içerisinde dağılmış halde bulunan bu kazanma arzusunun Batı toplumlarında olduğu gibi sistemli bir şekilde, belli bir yöne kanalize edilememesinden kaynaklanmaktadır (Ülgener, 2006b: 56-58). Başka bir deyişle kazanma arzusu kurumsallaşamamış, rasyonelleşmemiştir. Bunun sonucu olarak ise kazanç temelli bir toplumsal sınıf da meydana gelmemiştir.

Burada başta söylemiş olduğumuz noktanın tekrar hatıra getirilmesi gerekmektedir. Üst ve orta sınıfların ahlak anlayışlarında köken ve saikler bağlamında farklılıklar olmasına rağmen nasıl oluyor da Ülgener eserlerinde ortak bir Ortaçağ ahlak anlayışı çizilebiliyor? Bu sorunun cevabını yine Ülgener'den almak mümkündür. Ülgener bu konu hakkında şunu söylemektedir:

“...Kısacası, hareket noktalarında derin ayrılığa rağmen neticede birleşme ve ortaklaşma! İşte, bize muhtelif zümre ve sınıfların değişik iddia ve menfaatleri üstünde **müşterek bir Ortaçağ ahlakından** bahsetmek cesaretini veren, neticedeki bu, beraberlikten başka bir şey değildir (Ülgener, 2006: 120).” Ülgener'in bahsetmiş olduğu Ortaçağ ahlakının neticede beraberliği sağlayan unsurlar kısmetine razı olmak, halinden, mevkiinden şikayetçi görünmemek, alışılmış rutinden dışarıya taşmamaktır. Yani miskin ve kaderci zihniyetin toplumda hâkim olmasıdır.

İktisat ahlakının temel umdelerini ortaya koyan Ülgener, Ortaçağ ahlakının tanımlamış olduğu parayı önemsememe, kanaatkar insan tipleri, bugünden ilerisini düşünmemek, dünya karşısında mesafe alış gibi unsurların zihniyette yansımaları bulamadığını ifade etmiştir. Üst tabakalarda görülen ağalık, efendilik şuuru, mal mülk, bol tüketim ve gösteriş hevesi, altın ve gümüş tutkusu birçok ahlak eserinde de haklı gösterilmeye çalışılmıştır (Ülgener, 2006: 121-133). Üst tabakada görülen bu zihniyet orta tabaka ve aşağısına da sirayet etmiştir. Bu tabakalarda da soyluluk hevesi, kazanma, dünya hevesi, altın ve gümüş tutkusu görülmektedir (Ülgener, 2006: 134-153). Ülgener, bu zihniyetin tüm tabakalarda görülmesine rağmen ahlak normlarının tüm tabakalarda aynı şekilde işlemediğine işaret etmektedir. Toplum hayatında karşılaşılan sınıfların farklı haklara sahip olması gibi ahlak normları da üstten alta doğru kademelenmiş, üstte bulunanlar bol müsamaha ve imtiyaza sahipken altta bulunanlara o oranda sert ve mutaassıp bir kayıtlama vardır (Ülgener, 2006: 127-128).

Bu noktaya kadar “Ortaçağdan beri zihniyet, ahlak dünyasındaki yansımalarına da bakarak kanaatkar bir hayat anlamına mı gelir?” sorusuna olumsuz cevap veren Ülgener bu noktadan itibaren bir sorunun daha cevabını aramaya yönelmektedir. Bu soru şudur: “Toplumda çeşitli sınıf ve tabakalarda kazanma ve zenginleşme hevesinin yönü ve sonucu ne olmuştur?”(Ülgener, 2006: 123). Bu sorunun cevaplanmasında Ülgener kazanç ile kar ve teşebbüs zihniyeti kavramlarını açıklamak ile işe başlamaktadır. Kazanç hevesi herhangi bir şekilde kazanma ve zenginleşme anlamında kullanılırken, kar ve teşebbüs alışılmış üretim ve mübadele yolları ile bunlara uygun üretici faaliyet tarzı ve zihniyetini ifade etmektedir (Ülgener, 2006: 162).

Batı 16. yy'dan beri etkin olan kazanç hevesini 19. yy ile birlikte endüstri yatırımlarına doğru kaydırmayı başarabilmiş, rasyonel bir teşebbüs zihniyetini derli toplu bir hukuk ve devlet düzeni, dini teşvik unsurları ile oluşturabilmiştir. Bizde ticaret yollarının değişmesi sonucu iç pazarların daralması, ticarete emniyet eksikliği, manevi faktörler, ağalık efendilik şuuru, bir ruh ve asap gevşekliğine neden olan ahlak ve tasavvuf neticesinde rasyonel temelli bir iktisadi zihniyet gelişmemiştir (Ülgener, 2006: 165-166).

Bizde ortaya çıkan tüm bu durumlar sonucunda ise normal yollardan (çiftçilik, esnaflık, tüccarlık, siyasi kazanç ve rantlar) doyurulamayan kazanç hevesi normal olmayan yollardan (baskın gibi zorlu, dolandırıcılık gibi hileli, define, keramet gibi hayal ürünü) doyurulmaya çalışılmıştır. Ülgener burada kazanç dışı yollardan kazanç hevesinin sadece ticaret yollarının değişimine bağlanamayacağını özellikle belirtmektedir. İnsanın tabiatından olan kazanç arzusunun normal dışı yollardan karşılanması çok eski zamanlara dayanmakla beraber ticaret yollarının değişmesi gibi sebepler neticesinde bu kazanç şekillerinde bir artış görülmüştür (Ülgener, 2006: 163-164).

Sabri Ülgener, ticaret yollarının Akdeniz'den Atlantik'e kayması, kapitalist zihniyet neticesinde Garbın istila hırsı ve kâr hevesi ile deniz ticaretine önem vermesi, Şarkın ise her ne kadar denizle daha önceden temas etmiş olsalar da sonrasında deniz ticaretine katılamamaları, normal yollardan doyurulamayan kazanç heveslerinin normal dışı yollara kayması sonucunda Osmanlı'nın iktisadi yönden geri kalmışlığın sebeplerini iki grupta ele almıştır. Bu sebeplerden ilki deniz aşırı ticaretin getireceği kazançlardan yararlanamama ve kazanç hevesinin rasyonel hale gelememesi başka bir deyişle kâr ve teşebbüs zihniyetinin gelişmemesini ifade eden müzmin

sebeplerdir. Diğeri ise siyasi nitelikli olan hızlandırıcı ve tamamlayıcı sebeplerdir. Ülgener bu sebepler içerisinde “sayıları bütün bir yol boyu çoğalıp giden dağınık feodal kuvvetler; yine o nisbette dağınık ve güvensiz para rejimleri; önceden hesaplanması bile mümkün olmayan harç, vergi ve sair kararsız, ittirdsiz masraf ve maliyet unsurları...” saymaktadır (Ülgener, 2006: 181-186).

Buraya kadar anlatılanlarda Ülgener’in Weber’in rasyonelleşme kavramından (rastgele kazançlardan ziyade hesaplı iktisadi faaliyetler sonunda oluşacak kâra odaklanmak) yararlanarak Şark’ta sanat ve meslek hayatının uzun zaman rasyonelleşmediğini ifade ettiği görülmektedir (Ülgener, 2006: 219). İktisadi hayatta görülen durgunluk iktisadın rasyonelleşmemesini de beraberinde getirmiştir.

Rasyonelleşmemenin ya da irrasyonel bir iktisadi hayatın varlığını devam ettirmesine neden olan bir diğer unsur ise dışarıdan katılanlara açık hale gelmiş olan lonca sistemidir. İktisadi gerilemenin, kapalı bir sistem özelliği gösteren lonca sistemine dışarıdan katılan unsurlar ile bir nebze de olsa gerileyeceği düşünülmüştür. Lonca sistemine katılmalar müteşebbis sermayeci sınıftan ve köyden kente göçenler ile özellikle ordudan gelenlerden oluşmuştur. Lonca sistemine dışarıdan katılan bu unsurların iş hayatına yeni bir enerji, aktif bir ruh getirmesi beklenirken olaylar bunun aksi yönde tezahür etmiştir. Bu kimseler esnaflardan daha bilgili, uyanık olmadıkları gibi meslek kadrolarının gereğinden fazla dolmasına, esnaflığın kötüye gitmesine neden olmuşlardır (Ülgener, 2006: 195-197).

Rasyonel olması gereken lonca sisteminde dahi bir rasyonelliğin görülememesi başka bir deyişle irrasyonel olan iktisadi sistemde insanların irrasyonel yollardan kazanç araması iktisadi hayatın statik bir yapıda varlığını sürdürmesine neden olmuştur. Ülgener, normal yollarla doyurulan kazanma arzusunun iktisadi anlamda bir dinamizmi oluşturacağını ancak normal yollarla doyurulamayan kazanma arzusunun iktisadi hayatta durgun bir hayat yaratacağını belirtmiştir. Bu durumda ise en akıcı olması gereken paranın bile bir durgunluğa sahip olduğu görülmektedir. Para bu dönemde ödeme, mübadele aracı olmanın ötesinde bir saklama, esirgeme aracı olmuştur (Ülgener, 2006: 163, 223).

Çözülme devri toplumunda değer yaratıcı bir teşebbüs zihniyetine rastlanmamakla birlikte biriken servetin daha çok siyasi kaynaklı olduğu söylenebilir. Başka bir deyişle servet tüccarlarda değil siyasi nüfuza sahip kişilerin elinde biriktirmektedir. Bu servetin birikimi ise başkasının emeğinin sömürülmesi ile sağlanmaktadır (Ülgener, 2006: 224-227).

Ülgener’e göre çözülme devri servetinin kazanılmasında olduğu gibi harcanma ve tüketilmesi de bir problem alanı olarak karşımıza çıkmaktadır. Ülgener, Ortaçağ özellikle de çözülme devri iktisadını tanımlamak için tüketime ve sarfiyata dayalı iktisat rejimi kavramsallaştırmasını kullanmaktadır. Nedeni ise çözülme devrinde tüketimin üretimin kat be kat önüne geçtiği, hususi ya da resmi ellerde biriken servetin bir gelir ve üretim kaynağı haline getirilemediği bir zihniyetin yaygınlığının tüm toplumsal tabakalarda dikkati çekmesidir. Ortaya çıkan gelir ve masraf dengesizliğinin sadece üst sınıflarda değil orta sınıflara kadar yayılma özelliği göstermesi hem ahlaki hem de iktisat alanında kendisini göstermiştir. Bu durum ayrıca tüketici medeniyetlerin son devrine işaret eden bir özelliktir. Ülgener, “Zihniyet ve Din” adlı eserinde bu durumu şu şekilde ifade etmektedir: “Taşraya açıldıkça daha da belirgin hale gelmek üzere: Geniş bir rant tabanı üstünde, değer ve tercih ölçüleri çoğunlukla tüketime ayarlı, alt ve üst ilişkileri otorite ve gelenek kalıpları içinde dondurulmuş bir sınıflı toplum!” (Ülgener, 2006a: 121).

Çözülme devri insanı mizaç ve karakter yapısı ile tüketime açık ve yatkın bir eğilim taşımaktadır. Gücü yettiği kadar bol yaşama, hesaplı ve temkinli yaşamının önünde gelmektedir. Bir lokma bir hırka yolunda en fazla ısrarlı olanlar bile en yakın ve en mahrem çevreleri ile baş başa kaldıkları an bütün o ayak bağlarının çözülmediğini biliyoruz. Hadsiz, hesapsız yaşamayı, evlad ve ayal çokluğunu, gösterişi, bir kelime ile ağaca (senyörce) yaşama biçimini aşığılayan sözler birden kağıt üstünde kalmışa benzer (Ülgener, 2006a: 123).

Sonuç olarak Batıda tüccar sınıfının uzun bir gelişme süreci sonunda ayrı bir sınıf olarak ortaya çıktığı ancak bizde nüfuz sahibi sınıfların etkisinden dolayı böyle bir sınıfın hiç çıkamadığı görülmektedir. Ayrıca toplumsal yapıdaki tüm sınıflarda her ne kadar istisnaları olsa da iş ve çalışmaya dair bir ilginin olmadığı görülmektedir. İnsanların ticaret yapmasının tek nedeni ululanmak, şan şöret elde etmek olduğu için bu noktada her türlü yola başvuran tiplerin ortaya çıktığı görülmektedir. Bu durum Ülgener’e göre feodal zihniyetin ta kendisidir ve üst ve orta tabakaların sahip oldukları ağalık, efendilik şuuru ile iş hayatından ellerini çekmeleri merkantil politikaların gelişmesinin önündeki en büyük engel olmuştur. Tüm bunların sonucunda Ülgener, çözülme devri insanını şu şekilde tanımlamaktadır: *Bol ve ferah yaşamının tattıracağı haz ve zevkin (veya özleminin) hiç bir zaman*

yabancı olmamakla beraber, o uğurda acele ve telâstan hoşlanmayan, yolunu ve yönünü tayinde görenek ve otorite bağlan ile çevrili, dışa ve “yaban” a kapalı ve nihayet içinde ve hesabında götürür insan! (Ülgener, 2006: 270-271).

Ayrıca düşünür günün şartlarına bağlı olarak bazı özelliklerin ortadan kalktığının farkında olsa da hala değişmeyen taraflarımız olduğunu vurgulamakta ve bunları şöyle ifadelendirmektedir: Gücümüz yettiğince bol ve gösterişli tüketim üretim çabamızın önünde olması, iktisadi- teknik karakterde olması gereken tüm konularda bile bir ölçü gevşekliliği, her şeyi oluruna bırakma alışkanlığı, çözülme devri insanının her şeyi kendi üstünde, dışındaki kuvvetlerde görme yani kadere anlaşıya sahip olma alışkanlığından kaynaklanan rahvet ve yavaşlıktır (Ülgener, 2006: 6).

Buraya kadar anlatılanlar özetle aslında gelenekçi toplumların hayat felsefelerinin ortaya koyulmasıdır. Gelenekçi toplumların hayat felsefeleri şu şekilde özetlenebilir: İnsanın yaptığı iş ile değil kişiliğine göre değer kazandığı görülmektedir. Ayrıca özellikle meslek ve sanat erbapları arasında görülen belli bir işte yer değiştirmeden kalma her ne kadar olumlu özelliklere sahip olsa da (yapılan işte olgunluk kazanma ve o işi en iyi şekilde yapar hale gelme) bir süre sonra artan nüfus ve ihtiyaçlar karşısında kendisini korumak için içe kapanma ve dolayısıyla durgun bir hayat anlayışı söz konusu olmaktadır. Ayrıca gelenekçi ya da prekapitalist toplumların eşyaya bakış açısı da önemlidir. Mal ve para şahsa bağlılığı, kullanılan eşyanın üretimden ziyade şahsa hitap eden bir tatmin için kullanıma sunulması ve eşyayı, malı sayı ve rakam tarafından ziyade göze kulağa geldiği, canlı, hareketli, sesli tarafı ile ele alma alışkanlığı vardır (Ülgener, 2006b: 48-55).

Gelenekçi toplumlarda da Batı toplumlarının ilk aşamalarında olan kazanma arzusu, mobilite vardır. Ancak bunların daha önce de ifade edilmiş olduğu üzere rasyonel yollardan, belli bir noktaya yönlendirilememiş olması belki de en temelde iktisadi geri kalmışlığımızın nedeni şeklinde ifade edilebilir. Bu durumun ortadan kaldırılabilmesi ve değer anlayışımızı değiştirecek zihniyet ortamını ortaya çıkarabilmenin yollarını ise Ülgener şu şekilde maddeleştirmiştir:

- a- serveti ve parayı şahsa bağlı, onunla adeta içli dışlı bir varlık gibi görmekten vazgeçip ferah ve açık yürekle piyasa ekonomisine çıkmayı her türlü eğri ve kuytu kazanç şekillerine üstün sayabilmek,
- b- kazancını yine şahsa ve statüye bağlı olarak göstermelik tüketim veya verimsiz yatırıma harcayacak yerde profesyonel iş adamı olarak üretken yol ve şekillerde verimlendirebilmek,
- c- bütün bu faaliyetlerde disiplinli, kontrollü bir hesap ve muhasebe şuurunu tesis edebilmektir (Ülgener, 2006b: 58-59).

Tüm bunlar sonucunda görülen bu toplumun dünyaya çevreye bakış açısını ortaya çıkaran ve şekillendiren tasavvuttur. Her ne kadar tüketimin tasavvuf tarafından bir değer haline getirildiğini söylemek yanlış olsa dahi yine de tüketimin tasavvufun bir destek bulduğu yadsınamaz bir gerçektir. Tasavvuf bir taraftan teslimiyet felsefesini tabana yayarak hizmete hazır bir kütle oluştururken diğer taraftan ise tarikatta sürekli yükselen, yükselirken de geçim derdini alt tabakalara yükleyen bir nüfuz sahibi grup yaratmıştır.

Tasavvufun içerisinde birçok farklılığı barındırmasından dolayı hiçbir zaman tek bir tanımla verilmek mümkün olmamıştır. Ancak bu farklılıklar arasında bile belli noktalarda oluşan kümelenmelerden yola çıkarak izahlar yapılabilir (Altıntaş, 1986: 13). Ülgener tasavvufun içinde ortaya çıkan belli noktalarda kümelenmiş hali ile tasavvufu şu şekilde ifade eder: “Bir ucu Sünni merkezlerde İslami tradisyonu az çok muhafaza eden tarikatlardan başlayıp öbür uçta köy ve kasabalara kadar yaygın bir satış üzerinde İslami unsurlarla İslam-öncesi düşünce ve inançların karma bütünü vereren tarikatlar!” (Ülgener, 2006a: 98-99).

Tasavvufun ifade edilen bu iki uçtan biri dünyayı madde ve eşya tarafı ile değil ancak insanın nefsinde ilgi uyandırması ile reddedenler yani Melamilikte tecessüm ederken diğeri ise dünyayı madde, eşya yanı ile reddedenler yani Batnilikte tecessüm etmektedir. Batnilik, insanları içe ve derine dönük bir batın huzuruna çekmekte iken Melamilik ise aksine boş ve âtil durmayı aralıksız çalışmanın savunuculuğunu yapmaktadır. Biri tasavvufun mistik yanına vurgu yaparken diğeri aktif yanına vurgu yapılmaktadır. Ancak Melamilik sınırlı bir çevrede, tavanda bir azınlığa hitap edebilmesi toplum içerisinde boşta kalan alanların Batnilik tarafından doldurulmasına, Batnilik toplumun tüm katmanlarına, sanat ve meslek erbabı da dahil olmak üzere yayılmasına sebep olmuştur (Ülgener, 2006a: 98-110).

Ayrıca tasavvuf ve tarikat ahlakının dünya ile ilişkisini alt ve orta sınıflar yani küçük burjuvazi üzerinden kurmuş olması üretim birimlerinde cemaatleşme bilincinin artmasına, dolayısıyla üretimin büyük merkezler

yerine küçük, sınırlı topluluklar çerçevesinde gelişmesine neden olmuştur. Zanaatkar hem baskı ve zorlamalara hem geçim kaynaklarının daralmasına hem de dışarıdan olan yabancı kişilerin esnafa sızmaları karşısında varlığını devam ettirebilmek için dini bir kast havası içinde bütünleşme yoluna gitmiştir (Ülgener, 2006a: 118). Zanaatkarlar arasında asıl olan birliklerini korumak olunca üretim, disiplinli çalışma geri planda kalmıştır. Lonca merkezlerinde var olan bir ustaya bağlı olma anlayışı ile tasavvuf ve tarikatların insanlara verdiği tevekkül ve teslimiyet anlayışı otoriteye kayıtsız şartsız bağlanması, otoriteye kendini terk etmenin sürdürülmesini sağlamıştır. Prekapitalist toplumların üretim biçimlerinde etkin olan gelenek ve otoritenin pir ve ustalara bağlı olma kıssaları ile iş ve çalışma hayatına dahil oldukları görülmüştür. Fütüvvet ve tasavvuf ilişkisine bakıldığında her ikisinin de dış dünyanın zulmü karşısında kendi içlerine kapandıkları, her ikisinde de tabakaların olduğunu, Hak'ka yaklaşmada nefsinin ve fiilini görmezden gelme anlayışının tasavvufta varken zanaat çevrelerinde de yayılmaya başladığı görülmektedir. Sonuç olarak teşebbüsün dar bir çemberde kalmasının nedenleri loncaların gelenek ve otorite ile yeniliğe karşı olmaları ile iktisadi; feodal tahakkümün sonucunda ortaya çıkan kulluk, teslimiyet ile politik; tasavvuf, tarikat gibi gölge bir faktör ile manevidir. Böylece de tasavvufun kalabalık yığınlar ve iş çevrelerine batını bir yorum çizgisinde dahil olması rant kapitalizminin ortaya çıkmasına neden olmuştur (Ülgener, 2006a: 137-138).

Ayrıca ilk ve ortaçağların siyaset anlayışında alt ve orta tabakaların üst tabakanın soyundan olmamasından kaynaklı olarak sosyal tabakada yükselmemesi tasavvufla birlikte değişikliğe uğramıştır. Tasavvuf sayesinde soy unsuruna gerek kalmadan insanlara üst tabakaların yolu açılmıştır. Üst tabakadakilerin hayatlarını idame ettirmek için çalışmaya gerek duymaması, her türlü moral sınırlamanın üstünde yer almaları alt ve orta tabakadakilerin bir yolunu bulup yukarıya tırmanma çabalarını ortaya çıkarmıştır. Bu noktada ise artık kimlerden olduğunu giyimi ile belli etmede bir sakınca duymayan, dışarıya sıkıca kapalı bir topluluğun alttan üste hizmet ve teslimiyet halindeki yumuşak ve uyumlu kütle insanı doğmuştur (Ülgener, 2006a: 118-119).

Tarikatlar insanların soy, sop, ırk gibi özelliklerini dikkate almaksızın yalnızca insanların Allah'a olan sevgi ve ibadetleri bakımından kurulmuş müesseseler iken daha sonra toplumsal yapıdaki tabakalaşmaya benzer bir biçimde temelinde Allah sevgisi ve ibadeti esas olmayan (manevi olmayan) yöneten – yönetilen ilişkisinin esas olduğu bir tabakalaşmaya evrilmiştir. Ülgener, tarikatlarda ortaya çıkan bu durumu tavan ve taban kavramları ile ifade etmiştir. Tavanda bulunanlar halk üzerinde manevi bir nüfuzla sahiptirler ve çalışmadan, geçimlik işlerden uzak bir halde tabandan elde ettikleri ile hayatlarını sürdürmektedirler. Taban ise tarikatlar aracılığıyla teslimiyet halinde hizmete hazır bir şekilde tutulmakta, yetiştirilmekte, tavanın ihtiyaçlarını karşılamaktadır. Bu ise ilk dönem İslam'ın karşı çıktığı ruhban sınıfının ortaya çıkmasıdır. Bu noktada da artık tabanın tavana yani ruhban sınıfına hizmet etmesinin nedeni sadece dini saikler olmaktan çıkmış, dünyalık elde etme, şeyhin etrafında olma sayesinde dünyada beylik elde etmedir ve şu şekilde ifadesini bulmuştur: “Şeyhimiz huruç eder biz dahi beyler oluruz!” (Ülgener, 2006a: 125-131).

Tasavvuf ve tarikatların etkisi ile yaşanan birçok anlam kaybı ile ölümlü dünya tadımlık dünya anlayışına; başlarda kişinin gerekli tedbirleri alıp gerisini Allah'a bırakma durumu varken tasavvuf ve tarikatlar ile birlikte kişilerin hiçbir şey yapmadan Allah'tan bir çok şeyi beklemeye başlamalarına; dünyayı terk etme anlayışı ise dünyayı toptan satın almaya dönüşmüştür. Başka bir ifadeyle “mal ve mülkün varlık sebebini onların Allah ile insanlar arasında bir perde durumundan çıkıp yok oluşunda arayan bir felsefe kolayca tüketim felsefesine dönüşebilmektedir (Özgiraz, 2000: 231).” Dünya artık kişinin işleyip şekil vereceği bir madde yığını olarak değil nimetlerinden bol bol istifade edebileceği bir Hak sofrasına dönüşmüş, bir tüketim toplumu olmuştur (Ülgener, 2006a: 128). Ancak tüketimin toplumun tüm katmanlarında aynı şekilde görülmemesi *üstte cezbe ve keramet ile ağa ve mütegalibe sıfatlarının karışımından çıkmış bir rantıye sınıfı ve etrafında uysal, uyumlu ve ayrıca kayırılma, sıvrılma şansına sahip bir yanaşma halkasını* ortaya çıkarmıştır.

SONUÇ

Batı ile çözülme dönemi Osmanlı arasındaki en büyük farklılık zihniyetten kaynaklanmaktadır. Batı da modern kapitalist zihniyetin yükselişe geçtiği dönemde Osmanlı'da durgun âtil bir hayat anlayışı ve normal olmayan yollardan kazanma hevesinin arttığı görülmektedir. Şehir yapısı bağlamında da yine gezginci zanaatkarların dini olarak ortaya çıkan Hristiyanlığın zamanla gelişip küçük burjuvaziden şehirli orta sınıf halkına doğru evrildiği noktada İslam'ın aksi yönde yani şehrin durumu iyi orta sınıf halkından başlayıp tasavvuf ve tarikatların etkisi

ile küçük burjuvaziye doğru bir kapanma izlediği görülmektedir. Tabi bu içe kapanma da manevi sebeplerin yanı sıra iktisadi ve politik faktörlerin de önemi göz ardı edilmemelidir.

Tüm bunlar toplumsal yapıda bir durgunluğa, değişimden hoşlanmayan bir zihniyet yapısına neden olmuştur. Ayrıca insanın doğal bir güdüsü olan kazanma arzusunun bir yerde akılcı bir şekilde belli bir noktaya yönlendirilirken bir diğer toplumda yönlendirilememesi yine zihniyet dünyasının da durgun- atıl bir halde kalmasına neden olmuştur. Gelenekçi bir toplum yapısından modern toplum yapısına geçebilmenin yolu ise insanla madde, eşya arasındaki ilişkinin değiştirilerek bir zihniyet dönüşümünü sağlayabilmektir. Ancak bu durum söylendiği kadar kolay gerçekleştirilememektedir. Az gelişmiş toplumlarda sosyal, iktisadi alanlarda yaşanan yenilikler ile geleneksel değerler bir arada bulunmaktadır. Bu ise Türkiye’de de görülebileceği gibi zaman zaman yenileşme ve zihniyet değişimi amacıyla atılan adımların geriletici ya da durdurucu faktörlerle karşılaşmasına neden olmaktadır. Örneğin ekonomide yaşanan canlanmanın kişilere dayalı servetlerden ziyade piyasa ekonomisine gitmesi beklenirken paranın değerindeki düşüşlerle birlikte tekrar kişiye dayalı servet anlayışının ortaya çıktığı, yatırımların üretim için değil gayrimenkul elde etmek için yapıldığı; rasyonel kazanç yollarından ziyade rasyonel olmayan yollardan, işinde uzman olmayan kişiler tarafından bir işin yapılmasına yönelik izlenen politikalar ve üretimi arttırmaya yönelik planlı, akılcı çalışmaların yapılmadığı görülmektedir.

Osmanlı’nın neredeyse kuruluşundan itibaren iktisadi alanda kontrolü tek elde toplaması toplumda bir girişimci, müteşebbisin ortaya çıkışını zorlaştırmıştır. Başka bir deyişle özel mülkiyetin sınırlandırılması müteşebbisin ortaya çıkmamasının bir sebebidir. Osmanlı’nın Batı ile yakınlaşmaları çabaları sonucunda ekonomi de bir hareketlenme ortaya çıkmıştır. Ancak ekonomide hareketlenmeyi sağlayan kesim gayrimüslimlerden oluşmaktaydı. Ancak savaşlar sonrasında gayrimüslimlerin ekonomi alanından uzaklaşması ile aynı dönemlerde ortaya çıkan Türk milliyetçiliği akımlarıyla beraber devlet eliyle yerli bir burjuvazi yaratılmaya çalışılmıştır. Ancak Ülgener, iktisadi gelişmenin yukarıdan zorlamayla değil halkların iktisadi planlara inanması ile ancak gerçekleştirilebileceğini düşünmektedir (Ülgener, 2006b: 64).

Gelişmiş ve az gelişmiş ülkeler arasındaki fark kazanma ve zenginleşme arzusunun birinde olup diğerinde olmamasında değildir. Çünkü bu arzu her iki toplum tipinde de görülmektedir. Ancak az gelişmiş toplumlarda rasyonel davranan insan eksikliği söz konusudur. Bu toplumlarda “ileriye doğru hızla yol alan iktisadi şekil ve formların zihniyet muhtevası bazı yönleri ile iş hayatının muhtaç olduğu itici kuvveti ve insanı yoğurup şekillendirirken, diğer cepheleri ile el’an geçmişin izleri ve baskısı altındadır (Ülgener, 2006b: 82).”

Çözülme devri toplum yapısı şu şekilde özetlenebilir: Toprağa dayalı bir iktisadi sisteme sahip olan Osmanlı’da ticaret, hayvancılık görülmekle birlikte aslında ekonominin temelini tarım oluşturmaktadır. Sanayi ve ticaret ise çoğunlukla gayrimüslimlerin elinde idi. Ayrıca toprağa dayalı bir hakimiyetin temel olduğu bir iktidar düzeni söz konusudur. Padişah- kul, pir/şeyh-mürid, hoca- talebe ilişkisi şeklinde kişiye bağlılığın esas olduğu bir toplumsal ilişkiler sistemi görülmektedir. Kültürel anlamda bir boşalma, sığlaşma ve kalıplaşmanın tavandan aşağıya doğru yayıldığı bir kültürel ortam söz konusudur. Osmanlı toplumu merkez ve taşra olmak üzere ikili bir yapıdadır. Ayrıca toplumsal yapıda emir (umera, ulema) ve fukara şeklinde ayrılacak ikili bir sınıflı yapı görülmektedir. Dini anlamda tasavvuf / tarikatların egemen olduğu, toplumdaki temel değer algısının dünyaya mesafeli olan, kendine içine dönük insan tipi yarattığı bunun neticesinde ise durgun/atıl bir hayat anlayışının yerleştiği görülmektedir. Tüm bu iktisadi, siyasi, dini öğelerin temelinde ise asıl, nesep iddiası, ağalık ruhu, hareketsiz servet anlayışı, hareketsiz lonca ahlakının hâkim olduğu, cemaat ilişkilerinin esas olduğu bir hayat anlayışı vardır.

Zihniyet, her ne kadar bilgi ile bağlantılı olsa da salt bir zihin süreci olarak ele alınamaz. Çünkü zihniyet, zihinsel ve toplumsal süreçlerin birlikteliğinden ortaya çıkmıştır ki bu nedenle toplumsallığı olan bir olgudur (Aydın, 2013: 104-105). Acele işe şeytan karışır ya da vakit nakittir şeklindeki ifadeler hem bilgi hem de toplumsal saikler neticesinde ortaya çıkmış ve iki farklı zihniyeti gösteren ifadelerdir. Bu noktadan hareketle Ülgener’in de en temelde zihniyet temelinde aslında bir toplumsal yapı analizi yaptığı görülmektedir. Zihniyet toplumun nüfus, din, siyaset, sosyal, iktisadi tüm şartlarından etkilenmekte, bu şartların etkisi neticesinde oluşmaktadır.

Sabri F. Ülgener, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e miras kalan toplumsal yapı sonucunda “İktisadi geri kalmışlığımızın nedeni nedir?” sorusuna geniş çaplı değerlendirmeleri ile ışık tutan önemli bir düşünürdür. Ülgener, tarihe bakışta insan, din, iktisat, ahlak, siyaset, edebiyat, çevre, sınıf gibi birçok unsurun etkisini hesaba

katan kapsamlı analizler yapmıştır. Weber'in modern kapitalizmin gelişimine dair analizlerini Türk toplumuna uyarlayan Ülgener, Batı sosyoloji geleneğini ihmal etmeden yerli bir bakış açısı sergilemiştir.

KAYNAKÇA

- Altıntaş, H. (1986). *Tasavvuf Tarihi*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Asılsoy, A. (2008). *Türk Modernleşmesi Öncülerinden Fuat Köprülü: Hayatı, Eserleri ve Fikirleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Aydın, M. (2013). *Bilgi Sosyolojisi*, İstanbul: Açılım Kitap.
- İlgen, A. (2008). "Sabri F. Ülgener" *Türkiye'de Sosyoloji (İsimler ve Eserler) I*. (Der. M. Çağatay Özdemir). Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Kaçmazoğlu, H. B. (1995). *27 Mayıs'tan 12 Mart'a Türkiye'de Siyasal Fikir Hareketleri*, İstanbul: Birey Yayıncılık.
- Özkiraz, A. (2000). *Sabri F. Ülgener'de Zihniyet Analizi*, Ankara: A Yayınevi.
- Sayar, A. G. (1998). *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Ülgener, Sabri F. (2006). *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, İstanbul: Derin Yayınları.
- Ülgener, Sabri F. (2006a). *Zihniyet ve Din İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*, İstanbul: Derin Yayınları.
- Ülgener, Sabri F. (2006b). *Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler*, İstanbul: Derin Yayınları.
- Ülgener, Sabri F. (2006c). *Makaleler*, İstanbul: Derin Yayınları.